

این گرایش نیازمند مطالعه و تکمیل بحث است.

تفسیر قرآن (۵)

تفسیر موضوعی قرآن کریم

بررسی مبانی و روشهای

سید محمدعلی ایازی

۱۳۸۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

مقدمه :

مسلمانان بر اساس ترتیبی خاص قرآن را تلاوت و در معانی آن تدبر می کنند و برای این ترتیب اهمیت ویژه ای قائل هستند . مفسران نیز از آغاز دوره تدوین همواره بر حفظ همین ترتیب در کاوش معانی و شرح واژگان و نشان دادن اسباب نزول همت می گماشتند و تردیدی در اصالت این روش نداشتند . به همین دلیل تفسیر ترتیبی سنتی دیرپایی در تاریخ قرآن پژوهی مسلم آنان است . اما به این معنا نیست که شیوه های دیگری در تبیین معانی و شرح پیام ها مرسوم نبوده است . مانند تفسیر ترتیبی غیر مصحف کنونی ، مانند تفسیر از آخر قرآن ، تفسیر بر اساس ترتیب نزول ، و تفسیر موضوعی . اما این هم تردیدی نیست که در میان گوناگونی روشها ، مهم ترین آنان تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی بوده است گو اینکه تفسیر ترتیبی قدمت بیشتری دارد .

یکی از موضوعات مهم در حوزه تفسیر پژوهی ، تحلیل و بررسی مبانی و روشهای تفسیر موضوعی است . زیرا مفسران این گرایش از نظر روش و اسلوب بحث در استنباط معانی آیات قرآن و شکل ارائه ، اختلافات بسیاری دارند . هر یک از آنان قرآن را با تکیه بر مبانی و روشهای زاویه و دیدگاهی و با معلوماتی از پیش مورد مطالعه قرار داده ، به گونه ای که تفاسیر موضوعی که در دوره اخیر به نگارش در آمده ، هر یک با هم مختلف و برداشتها متفاوت و جهات آنها متمایز گشته اند .

۲- جایگاه و اهمیت این درس

یکم: اهمیت شناخت تفسیر موضوعی و هچنین دانستن مبانی و روشهای تفسیری آن و چگونگی سیر تحول و تطور و رواج آن پس از نهضت بازگشت به قرآن ، به شناخت ما از جریان مهم تفاسیر قرآن و نسبت آن به دیگر روشها و تفسیرهای قرآن باز می گردد . از این رو ، آشنایی با مبانی و روشهای تفسیر موضوعی ما را با جریان تفسیر و چگونگی فهم این کتاب در قالب موضوعات بحث انگیز در عالم اسلام آشنا می سازد . زیرا این درس جنبه دیگری از روش کشف پیام قرآن را به ما نشان می دهد .

دوم: سیل نیازهای روز افزون بشر و نیاز به تبیین دیدگاه های اسلامی و قرآنی و پاسخ گویی به شباهات ضرورت رویکرد به قرآن را از منظری دیگر ایجاب می کند . در این راستا ارائه مفاهیم، موضوعات و مسائل فراوانی مطرح است، به طور مثال، در بارو حقوق زن، جایگاه انسان، نسبت جامعه و فرد، قلمرو دین، پرسش های بسیاری انجام گرفته است. از این رو سخن در باره تفسیر موضوعی، سخن از شیوه اسنخگویی به نیازهای عصر در قالب پرسش ها و فرضیه هایی است که مبنی بر مبانی تفسیر موضوعی است که آیا برای فهم موضوعی این کتاب از چه مبانی و روشی باید سود جست، و اگر این مبانی مقح شده، با چه روشی باید انجام گیرد. اهداف این شیوه از تفسیر چیست؟. در این جاست که به اهمیت بررسی و شناخت مبانی تفسیر موضوعی و تفاوت آن با تفسیر ترتیبی و گرایش ها و روشها متفاوت در تفسیر موضوعی ، به ویژه در آثار دوره متأخر، پی می بريم.

سوم: اهمیت این موضوع، نه تنها به این دلی است که تاکنون درباره مبانی تفسیر موضوعی و نقد و تحلیل آن پژوهش انجام نشده؛ بلکه به این خاطر است که این گام ها براساس تحولات دانش قرآن پژوهان و عوامل عصری شکل می گیرد و همگی در جهت تبیین اهداف تفسیر و علل گوناگونی تفاسیر در دوره معاصر بوده و پی آمدهای هریک از این روشها بررسی نشده است. بگذریم از این نکته که روش های مفسران موضوعی مقایسه و ارزیاب نشده و ویژگی های آن در موضوعی خاص نشان داده نشده است.

چهارم: برای فهم ادعای تفسیر موضوع پژوه از راه هایی که خود به آن رسیده اند، باید گام به پیش نهاد. اصطلاحاتی که در این دانش راه یافته و زبان مخصوصی را به وجود آورده، باید شناسایی کرد . مانند تفسیر به رأی، تفسیر اجتماعی، تفسیر علمی، تفسیر تاریخی، یا جریانهایی که در این گرایش وجود دارد، مانند تفسیر براساس محوری خاص، تفسیر علم معین(علوم قرآن)، تفسیر تسلسلی .

تبیین سر فصلهای این درس

سرفصل های این درس شامل مسائل زیر می باشد:

- ۱- چیستی تفسیر موضوعی که شامل بررسی واژگانی و اصطلاحی تفسیر و موضوع. ۲- همچنین تفاوت تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر موضوعی . ۳- اقسام تفسیر موضوعی؛ زیرا این گرایش در عالم اسلام شاخه های گوناگونی دارد، لازم است برای درک درست، اقسام آن روشن شود . ۴- تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی و جایگاه و تفاوتهاي آن . ۵- تاریخچه و سیر تحول تفسیر تفسیر موضوعی . ۶- اهل بیت و تفسیر موضوعی . اهداف در تفسیر موضوعی. ۷- سیر پیدایش تفسیرهای موضوعی که از آغاز صدر اسلام به نگارش درآمده اند.

- ۸- مبانی تفسیر موضوعی. ۹- روش شناسی تفاسیر. ۱۰- آموزه های بنیادین در قواعد تفسیر موضوعی قرآن.
 ۱۱- رهیافتی به تفسیرهای موضوعی عصری. ۱۲- نمونه ای از مهم ترین جریانات تفسیر موضوعی.

۴- محورهای تحقیق برای کنفراس و تدوین پژوهه علمی.

- ۱- مبانی تفسیر موضوعی. ۲- بررسی روش تفسیر موضوعی. ۳- نقد و بررسی تفسیری خاص. ۴- روش استنباط در تفاسیر موضوعی اجتماعی. ۵- روش تطبیق موضوعی در ذیل آیه ای در تفاسیر موضوعی. ۶- بررسی اهداف تفسیر موضوعی. ۷- بررسی مهم ترین موضوعات از دیدگاه تفسیر های معاصر. ۸- نقد یکی از تفاسیر موضوعی. ۹- نقد یکی از روشهای تفاسیر موضوعی.

۶- ساختار تحقیق:

- ۱- عنوان تحقیق باید دقیق، گویا و مناسب با ساختار تحقیق باشد.
 ۲- تحقیق باید دارای چکیده، کلید واژه ها، مقدمه، چند فصل و نتیجه باشد.
 ۳- چکیده باید ۷ الی ۱۰ سطر باشد.
 ۴- در مقدمه توضیح عنوان مقاله، اهداف انتخاب موضوع، فواید پژوهش مربوطه و تبیین نتیجه ای که آن پژوهش دارد، پیشنهاد بحث و احیاناً توضیحاتی در مورد بعضی از منابع مهم و کاربردی در تحقیق باید لاحظ شود. سعی شود مقدمه از سه صفحه بیشتر نشود. نوشتن پیشنهاد، در مقدمه باید به ترتیب باشد و در پایان نامه ها، نوشته فرضیه و سوالات تحقیق در مقدمه ضروری می باشد.
 ۵- فصل اول به کلیات اختصاص داده شود. در کلیات ضمن تعریف واژه ها، نظریات و تقسیمات مربوط به موضوع مطرح گردد و براساس آن فصول و بخش های مقاله و رساله تنظیم و در پایان هر فصلی، جمع بندی مربوطه نیز صورت پذیرد.
 ۶- نهایتاً در فصل آخر باید جمع بندی و نتیجه گیری از کل فصول بیان گردد.
 ۷- فهرست منابع همراه با ذکر مشخصات کامل از قبیل چاپ، ناشر، سال چاپ.
 ۸- مقاله باید به صورت تایپی و دست کم در ۲۵ صفحه ۳۰۰ کلمه، حروف ۱۴ بدون غلط انجام گیرد.

فهرست منابع درس

- 1 - مباحث في التفسير الموضوعي. مصطفى مسلم. دارالقلم، دمشق دمشق. ط2، ۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۷م.
- 2 - التفسير الموضوعي للقرآن الكريم. احمد السيد الكومي.
- 3 - البداية في التفسير الموضوعي. د. عبدالحفيظ الفرماوي.
- 4 - مقدمات في التفسير الموضوعي. السيد محمد باقر الصدر.
- 5 - منهجة البحث في التفسير الموضوعي. زياد خليل محمد الداغمي.
- 6 - محاضرات في التفسير الموضوعي. فوزي السيد عثمان.

- 7 - المدخل الى التفسير الموضوعي. عبدالستار فتح الله السعيد. قاهره، دارالتوزيع و النشر الاسلامية.
- 8 - دراسات فى التفسير الموضوعى للقصص القرانى. احمد جمال العمري، القاهره، مكتبة الخانجي.
- 9 - روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن. سید هدایت الله جلیلی.
- 10 مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی. بهروز یادالله پور. قم انتشارات دارالعلم.
- 11 نگاهی به تفسیر های موضوعی معاصر. سیدمحمد علی ایازی. کیهان اندیشه، شماره 28، 1368ش.
- 12 مجله معرفت، شماره 96، 1384. مؤسسه اموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- 13 تفسیر موضوعی چیست؟ سید محمد علی ایازی . مجله پیام جاویدان. فصلنامه تخصصی قرآن پژوهی شماره اول، زمستان 1382.
- 14 تفسیر موضوعی از دیدگاه شهید صدر. سید محمد علی ایازی. مجله پیام جاویدان. فصلنامه تخصصی قرآن پژوهی. شماره دوم، بهار 1383.
- 15 للتفسیر الموضوعي للقرآن الكريم. حکمت عبید حسین الخفاجي. جامعة بغداد. العلوم الاسلامية . 1992م

تعريف تفسير موضوعي

تفسیر موضوعی، روشنی است برای کشف، شناخت و تبیین موضوع با ملاحظه آی ات مشترک، هم موضوع، هم مضمون و احیاناً آیات مباینی که به شناخت موضوع کمک می کند. در این شیوه، مفسر، آیات مختلف در باره یک موضوع را در کنار یکدیگر قرار می دهد و با جمع بندی و تحلیل ، دیدگاه قرآن را درباره آن ارائه می دهد.^۱ معمولاً تفسیر موضوعی به دنبال پاسخ پرسشی انجام می گیرد که در زمینه های مختلف اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی، فقهی و حتی مفهومی مطرح است و مفسر به دنبال نظریه پردازی و استخراج دیدگاه قرآن است.^۲

گفتیم در تفسیر ترتیبی مدلول آیات قرآن صرف نظر از استخراج نظریه و به ترتیب مصحف انجام می گیرد و هدف مفسر پرده برداری از مفهوم و مراد معنای آیه است، از این رو، هدف نهائی در تفسیر ترتیبی کشف از معانی مفردات و شناخت مراد هر یک از آیات است ، گرچه این هدف به کمک آیات دیگر انجام گیرد ^۳. اما در تفسیر موضوعی هدف تفسیر گسترده تراز حد فهم آیه یا مفردات یک آیه است. هدف آنست که با توجه به فهم و مدلول یکایک از آیات نظریه قرآنی را درباره موضوع از موضوعات مختلف به دست آورد ، یا دیدگاه قرآن را نسبت به موضوعی که خودش طرح کرده از مجموع آیاتش کشف کند ، یا به دلیل آنکه درباره آن موضوع به ظاهر عبارتها و بیانهای مختلف نازل شده، مفسر میان آنها جمع کند و نظریه ای منضبط و منسجم از قرآن را بدست دهد .

(۱) بنابراین از آنجا که تفسیر: علمی است که در باره چگونگی نطق به الفاظ قرآن (علم القراءات) و مدلولات و احکام فردی (علم لغت) و ترکیب (علم معنی و بیان) و معانی که از آن الفاظ احتمال

^۱ - فتح ... السعید ، عبد الستار ، المدخل الى التفسير الموضوعي / 21 ، قاهره ، دار التوزيع و النشر الاسلاميه ، 1411ق هـ: العمر احمد جمال ، دراسات في التفسير الموضوعي / 43 .

^۲ - المدرسه القرآنية / 21 بيروت ، دارالتعاريف ، البته آقای صدر بعده مفهومی تفسیر موضوعی را قبول ندارد و فقط در موضوعات خارجی منحصر می دارد .

^۳ - همان / 11 .

می رود، در حالت ترکیب سخن می گوید^۴ و در این میان مفسر برای روشن کردن معنای پنهان که به ذهن شخص نمی رسد، تلاش می کند و مقام اثبات این معنا است که مقصود این است، نه آن معنای پیدای زود رس.^۵

در تفسیر موضوعی : تلاش برای کشف و شناخت موضع قرآن در باره یکی از موضوعات پرسش شده است . از این رو جمیع آیات مشترک مربوط به موضوع را گردآوری و با جمع بندی و تحلیل به صورت منطقی ملاحظه و دیدگاه قرآن را استخراج و ارائه می دهد . معمولاً تفسیر موضوعی به دنبال پاسخ پرسشی انجام می گیرد که در زمینه های مختلف اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی، فقهی و حتی مفهومی مطرح است.

در تفسیر ترتیبی، هدف مفسر تبیین مدلول آیات صرف نظر از استخراج نظریه و به ترتیب مصحف (چه نظریه توقيفی بودن ترتیب سوره ها باشد، و یا غیر توقيفی بودن باشد .) انجام می گیرد و هدف مفسر پرده برداری از مفهوم و مراد معنای آیه است . از این رو، اهداف نهایی در تفسیر ترتیبی کشف از معانی مفردات و شناخت هر یک از آیات است . اما در تفسیر موضوعی هدف مفسر بسی گستردگی تر از حد فهم آیه یا مفردات یک آیه است . هدف نهایی مفسر موضوعی استخراج نظریه قرآنی با توجه به فهم و مدلول یکایک آیات است .

پیشینه تفسیر موضوعی

هرچند گفتمان نظری تفسیر موضوعی و ادبیات بحث سابقه طولانی ندارد، اما بسترها و زمینه های آن از عصر پیامبر با نزول قرآن شکل گرفته است . قرآن کریم در پاسخ به پرسش، شبهه و اشکال و یا تبیین موضوعی اعتقادی، اجتماعی نازل شده است . حتی آن دسته از آیاتی که سبب و یا شان نزول عام و یا خاصی برای آنها ذکر شده ، به این معنا نیست که ناظر به موضوعی و در چالش نیازهای خاطبان و یا تسلی دل پیامبر نازل شده است . از این گذشته ، روایات بسیاری نقل شده که گویی تفسیر قرآن به قرآن است، اما در حقیقت بیان موضوع و یا رفع شبهه ای از موضوعات قرآنی است . مانند آنچه از پیامبر و امیر مؤمنان در احتجاج با نصاری و با استناد به قرآن و یا شبهاتی که برخی از اینان در تعارض قرآن عنوان کرده و حضرت با تخلیلی قرآنی به تفسیر موضوعی آیات پرداخته اند . کتاب توحید صدوق، عيون اخبار الرضا، احتجاج طبرسی نمونه ای از این روایات را که در آن مأثورات به شکل ساده و غیر تکامل

^۴- بحر الخیط، ج ۱، ص ۱۳

^۵- امین، سید حسن، دائرة المعارف الاسلامية الشيعية، ج ۳، ص ۴۷، مقاله تفسیر

یافته تفسیر موضوعی نشان می دهد. از این روایات گذشته، در کتاب شناسی های قرن دوم از تابعین و اصحاب ائمه رساله های موضوعی نقل شده که گویی تفسیر موضوعی هستند. از رساله ها که بگذریم باز کتابهای فقهی در باره حکم خاص نیز که در آن عصر بر حور قرآن بوده، نونه دیگری از تفسیر موضوعی را تشکیل می دهد.

محورهای تفسیر موضوعی

۱ موضوعی که خود قرآن آن را طرح کرده و مفسر با کنار هم نهادن آیات به مجموعه از مسائل آن می رسد. مانند آیات شفاعت.

- **فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ.** (مدثر/48)

. -**مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا** (نسا/85).

- **وَأَتَقْوَا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَ لَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَ لَا هُمْ يُنْصَرُونَ.** (بقره/48).

- **مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ.** (بقره/255)

- **قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُنْكُرُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.** ()

۲ تفسیرکلمه و واژه ای است، که تبدیل به موضوع نشده است. مانندکلمه: مُعَقَبات. له معقبات من بین یدیه و من خلفه (رعد/11). شرذمه قلیل (شعراء/54).

۳ به دلیل آنکه در باره آن موضوع به ظاهر عبارتها و بیان هایی نرسیده و عنوان انتزاعی است، اما در جامعه تبدیل به پرسشی شده که در جامعه مطرح است. مانند آزادی در قرآن.

۴ ۴ لبته م ا کلماتی داریم که هر چند واژه آن بکار رفت، ولی نسبت به موضوع رایج و متداول در علم صادق نیست. مانند: شخصیت در موضوع روان شناسی. در حالی که کلمه: «انّمَا یُؤْخِرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخُصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ» (ابراهیم/42). هم با واژه تشخّص و شخصیت آمده، اما ارتباط به موضوع روانشناسی ندارد.

عنصر موضوع در تفسیر موضوعی

وقتی در تفسیر موضوعی به سراغ موضوع می رویم، این سؤوال مطرح است کدام موضوع را می توان در قرآن جستجو کرد؟ و

دیدگاه قرآن در چه محور هایی قابل مطالعه و مورد توجه تفسیر است.

برخی با به کاربردن واژه و کلماتی که در خود قران از آن نام برده شده به سراغ انواع تعبیرات و کلمات هم ریشه و مشترک و موارد استعمال آن در کل قرآن می روند تا با گردآوری و تحقیق به روشن کردن موضوع بپردازند . مانند صدر قرآن ، انسان ، عقل ، معاشرت.

اما برخی این عمل را به موضوعاتی که حتی در قرآن لفظ آن نیامده ، اما معنای آن آمده یا اصولاً مسئله انسانی و مورد توجه جوامع است، توسعه می دهند، مانند سنت های الهی . اعجاز قرآن . یا حقوق بشر . اما مهم تر برخی اضافه بر عنوانین یادشده تفسیر موضوعی مفاهیم و کلماتی را داخل این کاوش می کنند که کشف و پرده برداری از آن پاسخ به جهولی از جهولات انسان است، اما موضوع به این معنا نیست . نوعی فهم کلمه است. مانند فهم کلمه «کفر»، «نفاق» و یا جنبه تاریخی دارد، و تعیین معناشناصی با تناسب سیاق و موارد استعمال. سخن این است که آیا می توان تفسیر موضوعی را به مفاهیم و معانی آن توسعه داد؟ یا منظو ر تفسیر موضوعات بیرونی و خارجی، یعنی مفاهیم عینی زندگی است؟ اصولاً کسانی که تفسیر موضوعی را از قسم اول و دوم می دانند، می گویند در آنجا که بحث جنبه مفهومی پیدا می کند، واژه شناسی است . در حالی که تفسیر موضوعی کشف نظریه و استخراج دیدگاه قرآن در برابر منازعات فکری و تجارت علمی بشر است.

عنصر هدف در تفسیر موضوعی

پرسشی که در باره تفسیر موضوعی مطرح است، این است که اساساً با چه هدف و غایتی به تفسیر موضوعی روی می آوریم؟ عنصر هدف در روشن کردن موضوع و جهت گیری و قلمرو تفسیر موضوعی تأثیر به سزاوی دارد . برای روشن شدن هدف از واژه شناسی آغاز کنیم . تفسیر کشف و پرده برداری است . موضوع یعنی محوری که به دنبال پرسش و یا چالشی بوجود آمده است . با این حساب غایت تفسیر موضوعی روشن کردن و کشف نمودن چیزی است که در باره آن سخن و بحث رخ داده و یا می دهد . اگر در هدف تفسیر کشف موضوع و ددگاه قرآن است، می تواند این موضوع هم شامل مفاهیم نظری ذهنی باشد، هم می تواند شامل عینی باشد. اما کسانی این نظریه را نپذیرفته و گفته اند که قرآن هدفش ارائه پیام های تربیتی و هدایتی است و بحث های ذهنی در این قالب نمی گنجد.

تفاوت تفسیر موضوعی با تفسیر ترتیبی

تفسیر موضوعی روشنی است برای کشف ، شناخت و تبیین موضوع با ملاحظه آیات مشترک ، هم موضوع ، هم مضمون و احیاناً آیات مباینی که به شناخت موضوع کمک می کند . در این روش ، مفسر آیات مختلف درباره یک موضوع را در کنار یکدیگر قرار می دهد و با جمع بندی و تحلیل ، دیدگاه قرآن را درباره آن ارائه می دهد ، آعمولاً تفسیر موضوعی به دنبال پاسخ پرسشی انجام می گیرد که در زمینه های مختلف اعتقادی ، اجتماعی ، سیاسی ، تاریخی ، فقهی و حتی مفهومی مطرح است و مفسر به دنبال نظریه پردازی و استخراج دیدگاه قرآن است .^۱

در تفسیر ترتیبی مدلول آیات قرآن صرف نظر از استخراج نظریه و به ترتیب مصحف انجام می گیرد و هدف مفسر پرده برداری از مفهوم و مراد معنای آیه است ، لذا هدف نهائی در تفسیر ترتیبی کشف از معانی مفردات و شناخت مراد هر یک از آیات است ، گرچه این هدف به کمک آیات دیگر انجام گیرد .^۲ اما در تفسیر موضوعی هدف تفسیر گسترش تر از حد فهم آیه ، یا مفردات یا آیه است . هدف آنست که با توجه به فهم و مدلول یکایک از آیات ، نظریه قرآنی را در باره موضوعی از موضوعات مختلف به دست آورد ، یا دیدگاه قرآن را نسبت به موضوعی که خودش طرح کرده از جموع آیاتش کشف کند ، یا به دلیل آنکه در باره آن موضوع به ظاهر عبارتها و بیانهای مختلف نازل شده ، مفسر میان آنها جمع کند و نظریه ای منضبط و منسجم از قرآن را بدست دهد .^۳

اهمیت تفسیر موضوعی

قرآن کریم با اوصافی هر چون هدایتگری (بقره ۱۸۵) نور (نساء ۲۷۴) و جامعیت (خل ۸۹) معرفی شده است . از سویی امروز با یک ضرورت اساسی برای استخراج و تنظیم نظرات قرآن در دوران معاصر هستیم ، حال اگر جنواهیم نظر قرآن را در باره مشکلات و نیازهای انسان پرس و جو کنیم ، یا اگر کسی بیرون از اسلام جنواهد نظر این آیین را در باره موضوعات و مسائل مختلف بداند ، نمی تواند به تفسیر ترتیبی مراجعه کند و با دیدن یک آیه نظر کلی قرآن را بدست آورد . قرآن کتابی است که در طول بیست و سه سال دوران بعثت پیامبر با توجه به نیازها و شرایط و حوادث مختلف نازل شده است . در ایامی تمام جنحهای قرآن بر محور مبارزه با بت پرستی و شرک و در دورانی جهاد با دشمنان خارجی و در دورانی مقابله با ماربان داخلی که هریک

^۱ - فتح ا .. السعید ، عبد الستار ، المدخل التفسيري الموضوعي / 21 ، قاهره ، دار التوزيع والنشر الاسلامية ، 1411ق. همچنین : العمر احمد جمال ، دراسات في التفسير الموضوعي / 43 .

^۲ - المدرسه القرآنية / 21 . بيروت ، دارالتعاريف ، البته آقای صدر بُعد مفهومی تفسیر موضوعی را قبول ندارد و فقط کاوش در موضوعات خارجی منحصر می داند .

^۳ - همان / 11 .

به تناسب شرایط جامعه اسلامی نازل می شد و ناظر به سوالات و مشکلات هر مرحله ای بود ، به همین دلیل نی توانست موضوعی و با ترتیب خاصی تلقی شود ، تنها چاره این است که این موضوعات پراکنده را گردآوری و بر اساس مشکلات و پرسش‌های مورد نیاز تنظیم کنیم .

از سوی دیگر امروز مسلمانان بیش از هر زمانی نیازمند تدوین نظریات قرآنی و ارائه طرحی جامع از موضوعات مسائلی هستند که جامعه و بشریت با آن درگیر است . چگونه می توان در باره اقتصاد ، سیاست ، تعلیم و تربیت ، مشکلات اجتماعی علم ، آگاهی ، آزادی ، قدرت سخن گفت و با مراجعت به یک آیه پاسخ را بدست آورد . آیات قرآن از این نظر به مانند کلمات جداگانه ای هستند که هرکدام برای خود مفهوم مستقلی دارد که وقتی در کنار یکدیگر چیده شوند ، مفاهیم تازه ای می بخشند ، لذا تفسیر ترتیبی نمی تواند جوابگوی این نیاز باشد و پرسش‌های عصر را پاسخگو باشد .

با این دو مقدمه ، می توان به اهمیت تفسیر موضوعی پی برد و فرورت آنرا بازگو کرد ، به همین دلیل شهید صدر با صراحة مدعی می گردد که این روش تنها راهی است که ما را قادر می سازد تا در مقابل موضوعات مختلف زندگی به نظریه های اساسی اسلام و قرآن دست یابیم ۹ .

قسمت تفسیر موضوعی

در تفسیر موضوعی می توان در سه محور دقیق و مطالعه و نگاهی موضوعی داشت .

۱ - گردآوری کلیه واژه ها و مفاهیم مشترکی که يك موضوع را تشکیل می دهد و بطور مستقیم می تواند راهگشای شناخت موضوع باشد . مانند واژه و ریشه صبر ، ایمان ، تقوا ، در این محور ، مفسرموضوعی بسراغ معانی مشترک المضمون می رود و بر اساس این اشتراك به تفسیر موضوعی می پردازد و دایره موضوعات را در حوزه مفاهیمی اختصاص می دهد که بطور مستقیم دلالت بر مطلب داشته باشد . طبعا این روش ، آسان ترین راه برای بحث و بررسی در زمینه موضوعات قرآنی است .

۲- محور دیگر ، شامل مفاهیم و کلماتی می شود که کشف و پرده برداری از آنها پاسخ به جهولی از جهولات مفهومی و استخراج نظریه قرآن در حوزه معنی شناسی است . مانند اینکه می خواهیم واژه کفر را در قرآن بشناسیم و ارتباط آن را با دسته ای از مفاهیم چون فسق ، شرك ، الحاد و در برابر آن ، ایمان ، تقوا ، توحید ، اخلاص معین کنیم و بینیم قرآن از ای ن

^۹ - همان ، ص 33 ، همچنین در اهمیت تفسیر الموضوعی نک : فتح الله سعید ، المدخل في تفسير الموضوعي ، صص 40-43 ؛ مدرسه القرآنیة ، صص 33-37 .

واژه ها چه تعریفی ارائه می دهد و نسبت میان این واژه ها را چه می داند^{۱۰}.

۳ - محور دیگر موضوعی، استخراج نظریه قرآن نسبت به موضوعات خارجی زندگی انسان و پاسخ به سوالاتی است که در طی رشد و تکامل انسان پدید می آید و بشریت به راه حل هائی رسیده و تجربیاتی کسب کرده و مفسر می خواهد بداند در برابر آن پاسخ ها، آیا قرآن نظریه دیگری ابراز می دارد و آن نظریه چیست؟

نظريات در تفسير موضوعي

نظريات در باره تفسير موضوعي از چند جنبه متفاوت می باشد:

۱ - اختلاف در قلمرو تفسير موضوعي

۲ - اختلاف در مبانی تفسير موضوعي

۳ - تفاوت در شیوه و روش تفسير موضوعي

اختلاف در قلمرو تفسير موضوعي

در اين باره که می توان دایره تفسير موضوعي را به حوزه مفاهيم و معانی قرآن توسعه داد تا شامل بحثهای معنی شناختی، یا برخی مباحث علوم قرآن (چون محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، قسم، قصص) گردد، محل و بحث و تردید است. شهید محمد باقر صدر (م ۱۴۰۰) که اين دسته از مباحث قرآنی را تفسير موضوعي نمی داند و معتقد است اين پژوهش ها در حقیقت گردآوری دسته ای از تفسير های تجزیه ای است که تشابه عامل گردآوری آنها شده است.^{۱۲} موضوع چيزی است که با فعالیت بتوان مدلول واحدی برآن درست کرد تا نظریه قرآنی نسبت به موضوع استخراج نمود.^{۱۳}

اما در برابر اين دیدگاه، اين سوال مطرح است اگر هدف از موضوع وحدت بخشیدن به چيزی بلشد که در سایه آن کشف ديدگاه قرآن می گردد، قهرآمی تواند حتی شامل پژوهش های مفهومی کلیدی و مرکب قرآن گردد، زیرا تفسير پرده برداری است و در اينجا هم هدف کشف معانی مفرد و شناخت واژه های يك جمله و آيه نیست، هدف جمع بندی و تحليل ديدگاه قرآن در باره يك کلمه ای است که بارها استعمال شده و نمی دانيم

^{۱۰}- پژوهشهاي موضوعي با رويکرد معناشناسي، ايزوتسو از اين قرار است. نك: ايزوتسو، توسيهکو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، شركت انتشار.

^{۱۱}- شهید صدر از کسانی است که تأکید دارد تنها در تفسير موضوعي بحث در موضوعات خارجی و عيني است: نك: المدرسه القرآنیه، ص ۱۹.

^{۱۲}- و اما ما ظهر على الصعيد القرآنی من دراسات قسمی بالتفسير الموضوعي احياناً من قبيل دراسات بعض المفسرين حول موضوعات عينية تتعلق بالقرآن الكريم كاسباب النزول القرآن ، الناسخ و المنسوخ..... و التفسير التوحیدي الموضوعي بالمعنى الذي زیده بان هذه الدراسات ليست في الحقيقة الا تجمعاً عديداً بالقياس من التفسير التجزئي لوحظ فيما فيها شيء من التشابه. نك المدرسه القرآنیه، ص ۱۷.

^{۱۳}- همان، ص ۲۹: الموضوعيه ان يقوم بعملية توحيد بين مدلولات من ان يستخرجه نظریه قرآنیه شاملة : ناظره الي ذلك الموضوع .

منظر قرآن به آنها چیست . به عبارت دیگر در حوزه معنی شناسی موضوعی ما به دنبال تعیین ساختار و پیوند مجموعه ای از مفاهیم مرتبط با هم هستیم تا با توجه به بافت کلمه، نشانه های غیر زبانی، شاکله کلی و ساختار درختی آن را به دست آوریم.

لذا اگر در تفسیر به گونه ای حرکت کردیم که در جهت استخراج نظریه قرآنی در زمینه مفاهیم یا علوم قرآنی بود، طبعاً چنین پژوهشی بفسیر موضوعی مرتبط خواهد بود و الزامی ندارد که تفسیر موضوعی صبغه علوم قرآنی نداشته باشد، آنچه برای تفسیر موضوعی ملاک است ، آنست که بجای نظرکردن برای پرده برداری از یک واژه، یا مفاد یک جمله در آیه، در پی کشف موضوع قرآن در باره یکی از موضوعاتی باشد که ما در کل قرآن سوال داریم .

از سوی دیگر با این توضیح ، تفاوت تفسیر موضوعی با قرآن به قرآن روشن می گردد، زیرا در تفسیر قرآن به قرآن، مفسر در اطراف یک آیه بحث می کند و تفسیر خود را با کمک از آیات دیگر محوریت پیدا می کند و بخاطر درک جامع از کلام به سراغ آیات دیگر می رود. اما در تفسیر موضوعی هدف استخراج نظریه و استنباط دیدگاه قرآن است. هدف کشف معانی یک آیه و کلمات آن نیست ، به همین دلیل در تفسیر موضوعی آیات نظیر و شبیه و مرتبط در کنار یکدیگر قرار می گیرد و با توجه به مجموع آیات پیام قرآن یا نظریه ای از قرآن استخراج می گردد.^{۱۴}

اختلاف در مبانی تفسیر موضوعی

منظور از مبانی، مبانی تفسیر به طور عام مانند قابل فهم بودن، قدسی و وحیانی بودن قرآن کریم و مانند آن نیست، بلکه منظور آن دسته از اصول و پیش فرضهایی است که مفسر موضوعی از آن جهت که می خواهد بر محور یک مسئله بحث و بررسی کند، و بسا این اصول او با مفسرین موضوعی دیگر متفاوت خواهد بود، و تأثیرگذار در روش استخراج موضوعات و استنباط مطالب می گردد، بحث و کاوش خواهد شد. اکنون به مهم ترین این مبانی اشاره خواهد شد.

- 1 + مکان استخراج نظریات مشخص مبتنی بر وحی.
- 2 نظام وارگی معارف قرآن^{۱۵}.

^{۱۴}- صدر ، محمد باقر ، مقدمات في التفسير الموضوعي ، ص 21.

^{۱۵}. یکی از مبانی تفسیر موضوعی در دوره معاصر نگرش به یکپارچگی و وحدت محتوایی و مضمونی پیام های قرآن است. این وحدت یا ریشه در عدم اختلاف میان آیات دارد، آنگونه که درآیه: أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عَنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوْجَدُوا فِيهِ اختلافاً كثِيراً (نساء/82) آمده و در دوره معاصر در بحث اعجاز به ان اشاره کرده، یا منظور چهره پیوسته قرآن در نظم آیات و سوره ها مطرح می گردد و به لحاظ مضمونی و یا ساختاری از انسجام و یکپارچگی برخوردار است، که بدون آن نمی توان به سراغ تفسیر موضوعی رفت. در گذسته کسانی مانند زهربی (م) در تناسب آلایات، و بقاعی (م) در نظم

- 3 همانگی میان موضوعات و واقع نمایی.
- 4 عینی و حاتی بودن موضوعات (در برابر ذهنی بودن).
- 5 انسانی بودن ، یعنی ناظر به مشکلات و دغدغه ها ای بشریت در پرسش هایی که در این جهان دارد.
- 6 آگاه بودن مفسر از نیازها ، پرسش ها ، و درگیری ها و دغدغه های اجتماعی و فرهنگی.
- 7 حبتنی بودن استخراج بر اطلاعات هر چه بیشتر به علوم و دانش هایی که تأثیر گذار در فهم قرآن می باشد و بر اساس آن قاعده کل من کان علمه اکثر ، که ان حظه من القرآن اوفر.

همانطور که اختلاف در مبانی و تئوری ها در تفسیر ترتیبی سبب اختلاف در روش می گردد ، در تفسیر موضوعی این اختلاف تأثیر گذار است . عقل گرایی و چگونگی استناد به احادیث ، یا شکل استخراج موضوعات ، یا دانستنی های مفسر هر کدام در تفسیر موضوعی تفاوت برجای می گذارد .

اختلاف در گرایشها در تفسیر موضوعی

بی گمان مفسرین موضوعی از نظر گواشی و شکل ورود و خروج در تفسیر و تلقی از کار خود یکسان نبوده و عمل نکرده اند ، آنان چه بسانمی دانستند با دیگران از نظر روش یکسان نیستند و راه آنان متمایز است ، اما وقتی به مقایسه می پردازیم ، می بینیم افزون بر اینکه باورها و بینش های متفاوتی داشته و با گرایش های مختلفی به بحث چشم دوخته اند ، از نظر پرداختن به موضوع و نحوه استباط ، متفاوت عمل کرده اند . اینگونه نبوده که جهت گیری های علمی ، اجتماعی و عقلی تنها در تفاسیر ترتیبی پدید آمده باشد و مبانی تفسیر تنها در مفسران ترتیبی تأثیر گذاشته باشد و در تفسیر موضوعی چنین جهت گیری نبوده است . زیرا این اصل مسلم است که جهت گیریها و مبانی در روش تفسیر اثر می گذارد ، چه تفسیر ترتیبی باشد ، یا تفسیر موضوعی . درست است که تفسیر موضوعی حرکتی نوپاست ، اما در میان مجموعه ای از تفاسیر کنونی ، این چندگانگی و اختلاف مشاهده می گردد.^{۱۶} شاین بتوان در این چندگونگی را در فقه به عنوان نمونه ای از تفاسیر آیات الاحکام مشاهده کرد . فقهاء در این دسته از کتابها ، یا حتی کتابهای فقهی که شرح قرآن و حدیث و استبطان موضوعی هستند ، از نظر استناد و استبطان و ورود و خروج در مطالب یکسان سود برده اند . تنها اختلاف در کتابهای فقهی گرایش های مذهبی و کلامی آنان نبوده است .

القرآن مقید بودند که توضیح دهنده در هر سوره چگونه یک آیه با آیات پیش و پس خود ارتباط دارد .

^{۱۶}- در باره آگاهی از این دیدگاه نک : جلیلی ، سید هدایت ، روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن ، صص 43-46 ، تهران انتشارات کویر .

برخی گمان کرده اند اختلاف تفاسیر موضوعی، در سادگی و پیچیدگی، نقصان و کمال آنهاست و گرنه از نظر مبانی و روش، همگی دارای یک شیوه هستند، در حالی که این نگرش اگر در مقام تعریف هم باشد (پیشیri نه پسیri) درست نیست، مانند اینکه بگوییم تفاسیر ترتیبی، همگی دارای یک روش هستند و اگر تفسیری در مقام روش استنباط خردگر است و دیگری نص گرا، یکی تفسیر ادبی و دیگری عملگرا، همگی در نقصان و کمال آنها است، آنکه به شیوه استنادی بحث می کند ، با آنکه به شیوه تحلیلی و توصیفی در سادگی و پیچیدگی است .^{۱۷} روش اخباریون با اصولیون ، نمونه روش در اختلاف روش در بحث و استناد است .^{۱۸} روش فقهای مغایی با فقهای گذشته تفاوت پیدا کرده است و هیچکدام آنها عنوان نقص و کمال ، سادگی و پیچیدگی مطرح نیست، بعنوان اختلاف در مبانی، جهت گیری ها مطرح است که تاثیر در روش آنها گذاشته است.

بگذریم از این جهت که باز میان کتابهای آیات الاحکام با تفاسیر موضوعی دیگر این تفاوت وجود دارد. روش آیات الاحکام نویسان عموماً استنادی و استظهاری و روش تفاسیر موضوعی، تحلیلی و اقناعی است. عده ای هم در تفسیر موضوعی با استناد به تجارت بشری و مقایسه آن با دیدگاه قرآن پرداخته ، یا با تاکید بر دانسته های علمی به مقایسه یا احیاناً تطبیق پرداخته و استفاده از اکتشافات و نظریات و تئوری های علمی را در دستور کار تفسیر خود قرآن داده و از آن وسیله ای برای فهم کلام خدا سود جسته اند .

به هر حال تفاسیر موضوعی از چند جهت قابل تقسیم است:

۱- بر اساس باورها، بینشها و گرایشات مذهبی و اجتماعی .

۱- براساس روش و نحوه ورود و خروج مفسر در مطلب و تلقی تفسیر (اختلاف در مبانی) که موجب تفاوت در روش گردد.

۲- بر اساس تنظیم و ترتیب مباحث و ترتیب آیات (سیر منطقی آیات، سیر طبیعی).^{۱۹}

۳- براساس اهداف و انتخاب مخاطبان و ضرورت هایی که مفسر به توجه کرده است.

بنابراین اگر مفسر موضوعی در کنار استفاده از سنت برای فهم کتاب به مقایسه اندیشه های بشری می پردازد، یا روشهای تاریخی و تجربی را در فهم نصوص بکار می گیرد، در حقیقت روش خاصی را برای تفسیر موضوعی

^{۱۷}- زلی محمد مصطفی در کتاب اسباب اختلاف الفقهاء، بر مواردی از اختلاف در معانی به اختلاف روش قدما در استنباط اشاره می کند، چنانکه مسعود بن عبد الله العصیان در اختلاف المفسرین، ص ۱۴۷-۲۳۳ به مواردی از اختلاف که جنبه روشی دارد، می پردازد.

^{۱۸}- ادعای اخباریون به این دلیل که علم اصول از سنت گرفته شده ، برای بدست گرفته احکام از روایات صادره از قواعد اصولی استفاده نی کردند ، قهرآ شیوه آنان با اولین اصل در استنباط احکام متفاوت و روش آنان متفاوت و روش آنها جلوگرایی خرد گرایی تلقی گردیده است . نک : گرجی ابوالقاسم، تاریخ فقه، ص ۲۳، تهران ،

^{۱۹}- درباره تقسیم تفاسیر های موضوعی از نظر تنظیم و ترتیب مباحث نک : نگاهی به تفاسیر موضوعی معاصر از این جانب در کیهان اندیشه ، شماره ۲۸، همن ۱۴۲، اسفند ۱۳۶۸ . این حرکت گرچه سوری و ساختاری و در خدمت ارائه دریافتها به جامعه است ، اما نوعی تفاوت محسوب می گردد.

دنیال می کند که با روش های دیگر مفسران که این معانی را قبول ندارند و اصولاً حقایقی برای روشهای تجربی و تاریخی قائل نیستند، متفاوت خواهد شد.

آنچه که مفسر موضوعی مبنای فهم خود قرار می دهد، در حقیقت روشی متفاوت را ایجاد می کند که در شکل استنباط مفسر تاثیر می گذارد.

با این حال مهم ترین گرایش در تفسیر های موضوعی را می توان به شرح زیر توصیف کرد:

۱= تفسیر های موضوعی براساس هدف ارشاد و اقناع که این نوع تفسیر ها در قالب تفسیر های ترویجی تلقی می شود.

۲- تفسیر هایی که محوریت موضوع با رویکرد تحلیل و توصیف موضوع هستند. در این گرایش هرچند ممکن است هدف ترویج اندیشه باشد، با بیشتر در قالب تحلیل و گزارش برداشت مفسر از قرآن است.

۳- استخراج نظریه و احیاناً نقد نظریه های رقیب که معمولاً در این گرایش فرضیه ای در نظر محقق تصور شده و دیدگاهی در برابر قرار گرفت، مانند بررسی حقوق بشر در قرآن و یا آزادی در قرآن در مقایسه با نظریه دیگری که متفاوت از نظریه نویسنده ارائه شده است.

۴- گرایش تطبیقی و مقایسه ای. به این معنا که موضوعی در قرآن بررسی و با یکی از کتابهای دینی مانند عهدين و اوستا و اوپانیشاد و دیگر و دیگر، بررسی و مقایسه می شود.

اما گاهی روش ها ناظر به شیوه استخراج محتوا و استناد به منابع و کشف نظریه قرآن است . به عبارت دیگر مفسر در تفسیر ترتیبی با بهره گیری از علم مع انی و بدیع یا کاوشهای واژگانی، استناد به آیات و سنت به استنباط و فهم نصوص می پردازد، اما در تفسیر موضوعی راه های دیگری بر این پایه باید پیمود . این راه ها به حسب دیدگاه ها و تجربه مفسر متفاوت می باشد.

اختلاف در روشهای در تفسیر موضوعی

روشهایی که در تفسیر موضوعی بر گرفته شده هر چند بر اساس مبانی و گرایش های آنان تحقیق یافته، اما در حقیقت جلوه دیگری به پژوهش خود داده اند. بهر حال فرایند تحقیق تفسیر موضوعی به شرح زیر می باشد.

۱+ استخراج سئوال و مشخص کردن موضوع و تعیین قلمرو آن .
به تعبیر دیگر تعیین موضوع و تجزید موضوع .

۲ ۵ اشنون پاسخ های فرضی و به تعبیری داشتن فرضیه که در برابر فروض و پرسش های دیگر مطرح است.

۳ غنی کردن سئوال با رجوع به دانش و تجربه بشری (در علوم و تجربیات متناسب با موضوع) .

- 4 استخراج مفاهیم، پیوند داده ها، موضوعات مخالف، متضاد (سلبی ها) که زمینه مقایسه و تحلیل این داده ها را در قرآن فراهم می سازد.
- 5 کشف ارتباط و تعیین نظام منطقی برای موضوع.
- 6 تحلیل و نقد و ارزیابی میان جموعه ها و نتایج متعاقس آن و نشان دادن اثرات و کارکردهای هر نظریه و پی آمدهای اعتقادی.

علوم مورد نیاز تفسیر موضوعی

- 1- افزون بر علومی که در هر تفسیری از ان جمله تفسیر قرآن به آن نیاز است، مفسر موضوعی باید اصول و مبانی خود را از پیش منقح کرده باشد. باید به قواعد تفسیر موضوعی آشنایی داشته باشد و پیش از این تجربه ای در تفسیر ترتیبی داشته باشد.
- 2- از روشهای تفسیر موضوعی آگاهی داشته باشد و بداند که انتخاب هر کدام از آنها چه تفاوتی بر جای می گذارد. مثلًا روش شهید صدر در تفسیر موضوعی که می گوید در باره استخراج نظریه قرآن باید از پیش نظریات دیگر شناسایی و مشخص شود، و آنگاه به مقایسه و تعیین نظریه قرآن برآمد. این موضع متفاوت با نظر کسانی است که در تفسیر چنین شرطی را قائل نیستند.
- 3- در باره موضوع مورد تحقیق، پرسشها و شباهات موضوع را بداند و شناخت پیدا کرده باشد. و این اصل از این جمله امیر مؤمنان استخراج شده است: ذلک القرآن فاستنطقوه و لن ینطق ابدًا.
- 4- گر از موضوعات تخصصی است که در حوزه علوم انسانی و میان رشته ای است، باید آگاهی به آن رشته داشته باشد، و اطلاعات لازم را کسب کرده باشد.

مبانی تفسیر موضوعی

یکی از مبانی تفسیر در دوره معاصر نگرش به یکپارچگی و وحدت محتوایی و مضمونی پیام های قرآن است . این وحدت یا ریشه در عدم اختلاف میان آیات دارد، آنگونه که در آیه: **أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا** (نساء/٨٢) آمده و در دوره معاصر در بحث اعجاز ب ه آن اشاره شده، یا منظور چهره پیوسته قرآن در نظم آیات و سوره ها مطرح می گردد و به لحاظ مضمونی و یا ساخت اری از انسجام و یکپارچگی برخوردار است. در گذسته کسانی مانند زهری (م) در تناسب آلایات، و بقاعی (م) در نظم القرآن مقید بودند

که توضیح دهنده در هر سوره چگونه یک آیه با آیات پیش و پس خود ارتباط دارد.